

The Differential Function of Procedural Equality in Civil and Criminal Proceedings

Ali Asghar Asgari¹, Hossein Javar^{2}, Hamid Reza Ali Karami³, Vahid Ghasemi Ahd⁴*

1. PhD Student in Private Law, Faculty of Humanities, Arak Branch, Islamic Azad University, Arak, Iran.
Email: aa.asgari57@gmail.com

2. Associate Professor, Department of Private Law, Farabi School, University of Tehran, Qom, Iran;
Department of Law, Arak Branch, Islamic Azad University, Arak, Iran.

*Corresponding Author: Email: hjavar@ut.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Law, Arak Branch, Islamic Azad University, Arak, Iran.
Email: Civil.alikarami@gmail.com

4. Assistant Professor, Department of Law, Arak Branch, Islamic Azad University, Arak, Iran.
Email: v.ghasemi@gmail.com



S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study



Publisher:

Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:

Original Research

DOI:

10.48300/jlr.2024.417664.2450

Received:

2 October 2023

Accepted:

27 January 2024

Published:

4 April 2025



ABSTRACT

This article seeks to provide a sustained treatment of the complex role that equality plays in procedural thought. In this situation we are faced with two mentalities about procedural equality in the judicial process. Firstly, procedural equality is an inevitable necessity, and secondly, how this ideal concept should be considered in the design and evaluation of all types of judicial systems. However, due to the lack of a precise definition, we are not completely sure what exactly is meant when the concept of equality is expanded under the rules of procedure, and in fact, we are confused due to the consequences caused by the apparent branches of procedural law. In short, we know that we cannot have a fair trial without procedural equality, but we are not sure what it means exactly? This double rhythm has shaped the discussions of procedural equality in academic

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.



literature and judicial procedure. This article aims to examine the obvious and complex role played by equality in criminal and civil proceedings.

Keywords: Procedural Equality, Equipage Equality, Rules Equality, Outcome Equality, Fair Trial.

Excerpted from the Ph.D. thesis entitled "The Function of Fundamental Civil Procedure in Criminal Procedure", Faculty of Humanities, Arak Branch, Islamic Azad University, Arak, Iran.

Funding:

The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Ali Asghar Asgari: Conceptualization, Methodology, Software, Validation, Formal Analysis, Investigation, Resources, Data Curation, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Visualization, Project Administration.

Hossein Javar: Supervision.

Hamid Reza Ali Karami: Supervision.

Vahid Ghasemi Ahd: Supervision.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Asgari, Ali Asghar, Hossein Javar, Hamid Reza Ali Karami & Vahid Ghasemi Ahd. "The Differential Function of Procedural Equality in Civil and Criminal Proceedings". *Journal of Legal Research*, 24, no. 61 (April 4, 2025), 643-670.

Extended Abstract

Achieving to justice is the common aim of all judicial systems. But attain to this aim requires creating equal situation for all litigants in the proceedings within the framework that called “procedural equality”. In relation to procedural equality in civil and criminal proceeding, there are two important situations in the judicial process. First, it’s necessity, which seems inevitable. Second, its application in the design and evaluation of various data systems. Along with the expansion of the concept of ritual equality under the rules of civil procedure, the ambiguity about this concept is also increasing. The main source of these ambiguities is also due to the lack of clarity about the concept of this institution and its effects in the middle of formal divisions (civil and criminal) in the judicial process, the mechanism of achieving this concept, its effect on the evaluation of concepts such as fairness in judicial systems and the way of reflection It is in judicial literature and legal doctrine. Therefore, it is necessary to clarify its precise nature and its role in the process of civil and criminal proceedings separately. When the concept of procedural equality is expressed, the first ambiguity that arises is; equality in what? To answer this ambiguity, if we analyze the common description of judicial systems, that do not respect equality, we find that, these systems either fail to address inequalities in judicial instruments or create a set of unequal procedural rules or lead to contradictory outcomes. Improving the mentioned situations requires compliance with conditions including; equipage equality, rule equality and outcome equality.

Each of the aforementioned equalities has different functions from each other; failure to comply with one of them will create procedural inequality, and the sum of them, will create procedural equality. Each of the mentioned types of equality has common and at the same time, distinct goals in the judicial process. In addition, each of them has a different function from each other; Equality in equipage serves accuracy in proceedings and avoiding deadlock in justice by adjusting the basic according to which the burden of proving the claim always on the plaintiff. Because the broad interpretation of this rule cause imposing some proof requirements beyond the power of the plaintiff, which generally does not have the possibility of public access to that information. One of the mechanisms for applying equality of opportunity in civil proceedings is the separation between procedural rules governing contractual and non-contractual claims as tort; because in contractual claims, due to the nature of that claims, the initial assumption is based on the principle of the necessity of contracts and equality between the parties to the contract. Therefore, it is necessary to apply the rules of procedure in accordance with this basic assumption. However, the realization of procedural equality in non-contractual dispute requires the

establishment of exceptional rules and requires an explanation for the access of those who do not have access to evidence discovery mechanism to prove their claims and defenses. This is the rule that is called as “equality of arms” in criminal proceedings. Therefore a fair proceeding take place when the parties are in equal situation; in this situation, outcome of the trial process is the outcome of the dispute between the parties who have equal opportunities in all aspects; In other words, this principle aims to propose a perspective under the title of “instrumental justice” in the proceedings. Therefore, procedural equality seeks to create distributive justice, through the creation of legal capacity for litigants to file a lawsuit and present their evidence. In this framework, by adjusting the rule of imposing the burden of proving the claim on the claimant, and also by balancing the costs and providing the possibility of free use of lawyer and expert services, appropriate facilities will be provided to those who do not have access to judicial facilities. Rule equality, as the second type of ritual equality, is based on an unwritten principle according to which litigants have the right to equally benefit from rules that guarantee their general and fundamental rights.

These rules, which are based on facts combined from the law, evidence and special circumstances governing the dispute, can be applied in all legal matters both civil and criminal, and its main function is to provide transparency and discipline in the proceedings. Based on this, if the court is a legal authority for applying binding legal rules in the litigation process, there should not be any difference between the criminal and civil courts if the common binding principles and rules are applied; However, due to the fundamental distinction between criminal and civil law, the function of the principle of equality is consequently different in criminal and civil procedures. Based on the concept of outcome equality as the third type of equality, in a trial based on the principle of legality of proceedings, a fair judgment is achieved when similar proceedings lead to equal results. The most important function of this type of equality is that prevents the courts from making decisions and issuing sentence contrary to the legal community’s prediction of the outcome of the dispute. Despite this, applying the principle of procedural equality in outcome does not mean abandoning the judge’s thinking and effort in discovering the truth and mechanizing the judicial system by introducing a predetermined program.

This article tries to explain the concept of procedural equality in the structural arrangement and functioning of the judicial system, methods and similar forms by applying the analytical and descriptive method with emphasis on the substantive explanation and paying attention to the necessity, origin, and effects and mechanism through which equality is used in the civil and criminal procedures.

کاربست افتراقی «برابری آیینی» در فرایندهای دادرسی مدنی و کیفری

علی اصغر عسگری^۱، حسین جاویر^۲، حمیدرضا علی کرمی^۳، وحید قاسمی عهد^۴

۱. دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشکده علوم انسانی، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران.
aa.asgari57@gmail.com

۲. دانشیار، گروه حقوق خصوصی، دانشکده‌گان فارابی، دانشگاه تهران، قم، ایران؛ گروه حقوق، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران.
*نویسنده مسئول: hjavarr@ut.ac.ir

۳. استادیار، گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران.
Civil.alikarami@gmail.com

۴. استادیار، گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران.
v.ghasemi@gmail.com


چکیده:

در ساحت برابری آیینی در فرایند دادرسی با دو موقعیت مهم مواجه هستیم؛ نخست، ضرورت آن که اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد و دوم، چگونگی لحاظ و کاربرت آن در طراحی و ارزیابی انواع سیستم‌های دادرسی است. به موازات گسترش مفهوم برابری آیینی در لابه‌لای قواعد آیین دادرسی مدنی، ابهام در این باره نیز رو به تزاید است. منشأ اصلی این ابهامات نیز به لغزندگی و روشن نبودن مفهوم این نهاد و آثار آن در میانه انشعابات شکلی (مدنی و کیفری) در فرایند دادرسی، مکانیسم دستیابی به این مفهوم، تأثیر آن در ارزیابی مفاهیمی مثل انصاف در نظام‌های دادرسی و نیز نحوه انعکاس آن در ادبیات قضایی و دکترین حقوقی برمی‌گردد. از این رو لازم است مفهوم و ماهیت دقیق آن به‌ددرستی روشن شود و نقش آن در فرایند دادرسی مدنی و کیفری، به تفکیک روشن شود. این نوشتار درصدد است در پرتو روش تحلیلی و توصیفی و بر مبنای تبیین ماهوی و توجه به ضرورت، منشأ و آثار ناشی از برابری آیینی به تبیین مفهوم و موقعیت آن


کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:



کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.



پژوهش‌کده حقوق




نوع مقاله:
پژوهشی

DOI:
10.48300/jlr.2024.417664.2450

تاریخ دریافت:
۱۰ مهر ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش:
۷ بهمن ۱۴۰۲

تاریخ انتشار:
۱۵ فروردین ۱۴۰۴



در چیدمان ساختاری و کارکرد نظام دادرسی، شیوه‌ها و شکل‌های برابری آیینی و مکانیسمی که از طریق آن برابری در دادرسی به کار گرفته می‌شود، بپردازد.

کلیدواژه‌ها:

برابری آیینی، برابری در وسیله، برابری در قواعد، برابری در نتیجه، دادرسی منصفانه.

برگرفته از رساله دکتری با عنوان «کارکرد اصول بنیادین دادرسی مدنی در آیین دادرسی کیفری»، دانشکده علوم انسانی، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

علی اصغر عسگری: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، استفاده از نرم‌افزار، اعتبارسنجی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نظارت بر داده‌ها، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، تصویرسازی، مدیریت پروژه.

حسین جاور: نظارت.

حمیدرضا علی‌کرمی: نظارت.

وحید قاسمی عهد: نظارت.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

عسگری، علی اصغر، حسین جاور، حمیدرضا علی‌کرمی و وحید قاسمی عهد. «کاربست افتراقی «برابری آیینی» در فرایندهای دادرسی مدنی و کیفری». مجله پژوهش‌های حقوقی، ۲۴، ش. ۶۱ (۱۵ فروردین ۱۴۰۴)، ۶۴۳-۶۷۰.

مقدمه

یکی از نهادهای حقوقی شکلی که در ادبیات حقوقی و قضایی رایج شده است، برابری آیینی است؛ اما منظور از برابری آیینی^۱ چیست؟ مفهوم برابری آیینی از چه روش‌هایی ناشی می‌شود؟ این مفهوم با چه مکانیسمی به دست می‌آید؟ مفهوم برابری چه اهمیتی در ارزیابی کاربرد انصاف در نظام‌های دادرسی دارد؟ عده‌ای از نویسندگان عقیده دارند که «برابری آیینی مفهومی مطلق محسوب نمی‌گردد» و در نهایت نتیجه می‌گیرند که «برابری یک مفهوم لغزنده و دشوار است»^۲ و شاید به دلیل همین مفهوم دشوار و مفهوم معماگونه برابری است که ادبیات حقوقی حاوی اطلاعات کاملی از آن نیست. البته این احتمال نیز وجود دارد که برابری آیینی، آن‌چنان همه‌جا حاضر و قابل لمس به‌طور مستقیم است که قابل تفسیر یا تعریف در قالب کلمات به نظر نمی‌رسد و در واقع به دلیل بدیهی به نظر رسیدن این مفهوم، چندان مورد توجه از جانب نویسندگان حقوقی واقع نشده است. در این نوشتار، چگونگی توزیع قواعد دادرسی و رویکردهای آیینی متعدد در ابعاد مختلف برابری آیینی، درک شیوه‌ها و شکل‌های برابری آیینی و مکانیسمی که از طریق آن برابری در دادرسی به کار گرفته می‌شود، تمایز آن با سایر اقسام برابری از جمله با آن نوع از برابری که در قانون اساسی بر اساس ویژگی‌های خاص تاریخی و فلسفی مجسم شده، انواع مختلف آن و نحوه کارکرد آن در آیین دادرسی به مفهوم عام بررسی خواهد شد.

۱ - مفهوم برابری آیینی

به نظر برخی از نویسندگان حقوقی،^۳ برابری به معنای فلسفی در قالب عدالت نوعی اغلب به‌عنوان «عدالت در رفتار»^۴ تعریف شده است؛ با این حال بین برابری به مفهوم فلسفی که در متون حقوق اساسی و بر اساس تلقی روانی جامعه از مفهوم برابری از آن استفاده شده است و برابری آیینی در مفهوم مورد استفاده در آیین دادرسی، تمایز وجود دارد؛ با این توضیح که به لحاظ روانی، درک عمومی مردم از نتیجه دادرسی، اعم از اینکه در چه ساختاری انجام شود و بدون اینکه به مواد قانونی خاصی معطوف باشد، مبتنی بر عدالت نوعی است؛ به طوری که رأی صادره در صورتی عادلانه محسوب می‌شود که بدون در نظر گرفتن اتکای رأی به قوانین خاص و قواعد و تشریفات مورد استناد که برای رسیدن به مرحله قطعی

1. Procedural Equality

2. William B. Rubenstein, "The Concept of Equality in Civil Procedure", *Cardozo Law Review*, 23, 5(2002), 1866.

3. Ibid. 1867.

4. Equality of Treatment

آن طی می‌شود، نیز عادلانه محسوب شود؛ برای مثال، در پاسخ به این سؤال که چرا باید مال مسروقه به مالک آن مسترد شود، می‌توان گفت که عدالت نوعی، بر حمایت از صاحب مال در برابر سارق دلالت دارد و نمی‌توان از شخصی که بدون اذن مالک، مال او را ربوده است، حمایت کرد. در نتیجه استرداد مال به مالک بر عدالت نوعی متکی است و اینکه این نتیجه در قالب دادرسی مدنی یا کیفری یا استناد به چه مواد قانونی اعم از مدنی یا جزایی صورت می‌گیرد، تأثیری در پیش‌بینی عمومی از فرایند دادرسی مبتنی بر عدالت نوعی ندارد. در حالی که برابری آیینی در سیستم‌های دادرسی مشتمل بر شبکه‌ای پیچیده از تصمیمات اتخاذشده در فرایندهای معماری شده‌ای است که می‌تواند به ترویج ابعاد مختلف برابری اصحاب دعوی کمک کند. در حقیقت، آیین دادرسی به‌عنوان تسهیل‌کننده فرصت‌های برابر برای طرفین است؛ برای اینکه بر روی تصمیمی که ممکن است به‌عنوان معیار انصاف مورد ارزیابی قرار گیرد، مؤثر واقع شود.⁵ در نتیجه می‌توان گفت که مفهوم برابری آیینی در قالب یک سیستم قضایی توافقی، اعم از اینکه در قالب دادرسی مدنی جریان یابد و یا در قالب سیستم اتهامی در دادرسی کیفری ظاهر گردد، تلاش دارد تا اطمینان حاصل کند، نتایج دقیق و قابل قبول قضاوتی با ایجاد یک سطح نسبی از ایفای نقش طرفین دعوی اعم از بهره‌مندان و بی‌بهرگان از امکانات و اطلاعات مورد نیاز فرایند دادرسی، در شکل دهی حقایق و وقایع پرونده محقق می‌شود.

۲- انواع برابری آیینی از منظر دادرسی‌های مدنی و کیفری

زمانی که سخن از برابری آیینی به میان می‌آید، اولین ابهامی که مطرح می‌شود این است که برابری در چه چیزی؟ برای پاسخ به این ابهام اگر وصف مشترک سیستم‌های دادرسی که احترام به برابری را رعایت نمی‌کنند را مورد تجزیه و تحلیل قرار دهیم، متوجه می‌شویم که این سیستم‌ها یا در رسیدگی به نابرابری‌ها در ابزارهای دادرسی ناکام هستند یا مجموعه‌ای از قواعد دادرسی نابرابر ایجاد می‌کنند، یا منجر به نتایج ماهوی متناقض می‌شوند که بهبود وضعیت‌های یادشده مستلزم رعایت شرایط دربردارنده برابری در وسیله، برابری در قواعد و برابری در نتیجه است. هر یک از برابری‌های یادشده دارای کارکرد متفاوت با یکدیگر هستند که عدم رعایت یکی از آنها به ایجاد نابرابری آیینی و جمع هر سه باعث ایجاد برابری آیینی خواهد شد. علاوه بر این، نحوه اعمال برابری آیینی در دادرسی‌های کیفری و مدنی به یک کیفیت نیست، به همین دلیل در این مبحث، تفاوت در مکانیسم اعمال هر یک از انواع برابری آیینی و در فرایندهای دادرسی کیفری و مدنی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

5. Ibid. 1868.

۲-۱- برابری در وسیله از منظر آیین دادرسی مدنی^۶

بر اساس قاعده اولیه، بار اثبات ادعا بر عهده خواهان است؛ اما تفسیر موسع از این الزام، یعنی تحمیل برخی از الزامات اثباتی بر مدعی که نوعاً امکان دسترسی عمومی به آن اطلاعات وجود ندارد، به معنای تحمیل تکلیف مالایطاق است. یکی از مکانیسم‌های اعمال برابری در وسیله در دادرسی مدنی، تفکیک بین قواعد دادرسی حاکم بر دعاوی قراردادی و مسئولیت مدنی است؛ زیرا در دعاوی قراردادی به دلیل ماهیت دعوی، فرض اولیه بر اصل لزوم قراردادها و تساوی بین طرفین قرارداد استوار است؛ بنابراین لازم است که قواعد دادرسی نیز متناسب با این فرض مبنایی اعمال شود؛ اما تحقق برابری آیینی در دعاوی ناشی از الزامات خارج از قرارداد، مستلزم وضع قواعد استثنایی و نیازمند توضیح جهت دسترسی بی‌پهرگان از امکانات دادرسی جهت اثبات ادعا و مدافعات خود است و با وضع یک دسته از قواعد دادرسی مشترک نمی‌توان به هدف ایجاد برابری در وسیله نائل گردید. به‌عنوان مثال، مسافری که در یک قطار آسیب دیده است، بعید است که هیچ‌گونه آگاهی از علت این حادثه داشته باشد، در حالی که مسئولین راه‌آهن، احتمالاً این اطلاعات را که در زمره مقدمات و امکانات ضروری دادرسی محسوب می‌گردد، دارند؛ زیرا معمولاً بلافاصله پس از حادثه تحقیقات میدانی را انجام می‌دهند. اگر مسافر ملزم شود که با ذکر علت حادثه و غرق شدن در جزئیات، شکایت خود را مطرح کند، آن‌هم بدون بهره‌مندی از روش‌های کشف ادله که پس از ثبت شکایت در دسترس قرار می‌گیرد، تعداد کمی از مسافران می‌توانند ادعای قابل قبولی داشته باشند و در نتیجه در دادگاه، ادعای خود را به اثبات برسانند. همین وضعیت، در اکثر موارد مربوط به مسئولیت مدنی ناشی از نقص فنی یا آلودگی بهداشتی برخی محصولات تولیدی صادق است. علاوه بر این، به‌رغم مزایایی که برای سیستم‌های دادرسی ترافعی گفته شده است، به‌کارگیری این روش با یک نگرانی جدی همراه می‌باشد؛ زیرا این سیستم‌ها برای ارائه حقایق، به طرفین و استدلال‌های قانونی که از طرف آنها برای چنین سیستمی ارسال می‌شود متکی هستند. این در حالی است که طرفین باید تا حدودی به‌طور مساوی توانایی ارائه این داده‌ها را داشته باشند. اگر یک طرف در فرایند رسیدگی ترافعی مجهز نباشد، مثلاً زمان و پول کمتری برای پیگیری ادله اثبات دعوی داشته باشد یا مهارت کمتر در کیفیت طرح دعاوی حقوقی داشته باشد، نمی‌تواند به موفقیت در دادرسی دست یابد. در نتیجه کسی که در پرونده حقوقی به‌عنوان طرف قوی‌تر ظاهر می‌شود، ممکن است همیشه در عالم واقع ذی‌حق نباشد. به همین دلیل قانون‌گذار با استفاده از مکانیسم‌های مختلف تلاش می‌کند

6. Equipage Equality

تا به این واقعیت اجتماعی که بسیاری از اصحاب دعوا نمی‌توانند هزینه‌های تشکیل پرونده را بپردازند، توجه نموده و قواعدی جهت امکان چشم‌پوشی از پرداخت هزینه برای اصحاب دعوی ضعیف را فراهم می‌کند که نمونه بارز آن در دادرسی مدنی ایران، مقررات مواد ۵۰۲ تا ۵۱۴ قانون آیین دادرسی مدنی ناظر بر اعسار از پرداخت هزینه دادرسی و در دادرسی کیفری، تحمیل هزینه‌هایی چون کارشناسی و ایاب و ذهاب شهود بر عهده دولت به‌موجب ماده ۲۱۵ قانون آیین دادرسی کیفری است. علاوه بر این به‌عنوان یک قاعده کلی می‌توان بر این عقیده بود که تحقق برابری در وسیله مستلزم حضور وکیل دادگستری است؛ زیرا پرونده‌ای که یک طرف آن فاقد وکیل است، به معنای ضعف در برابری در وسیله محسوب می‌گردد که نمود بارز تلاش قانون‌گذار در تحقق این نوع از برابری آیینی در الزام مراجع قضایی به فراهم نمودن شرایط استفاده از وکیل معاضدتی برای متهمین جرایم مستوجب مجازات‌های اعدام و حبس ابد در اجرای تبصره ۲ ماده ۱۹۰ و جرایم موضوع بندهای (الف)، (ب)، (پ) و (ت) ماده ۳۰۲ و همچنین در خصوص جنبه حق‌الناسی جرایم ارتكابی توسط مبتلایان به جنون پیش از صدور حکم در صورت عدم تعیین وکیل توسط ولی قیم یا سرپرست قانونی آنها در راستای تبصره ۲ ماده ۱۳ قانون مذکور قابل مشاهده است. لکن در حقوق ایران، الزامی در تعیین وکیل تسخیری یا معاضدتی نسبت به دعوی مدنی ملاحظه نمی‌گردد، این در حالی است که در برخی از کشورها از جمله نظام دادرسی آمریکا در تعدادی از پرونده‌های حقوق خانواده، دادگاه دولت را ملزم به فراهم نمودن زمینه استفاده از خدمات وکیل دادگستری در فرایند جمع‌آوری ادله و دادرسی نموده است.^۷ بدیهی است فراهم نمودن این امکانات، به معنای نقض قاعده برابری آیینی نیست؛ زیرا در واقع با در نظر گرفتن واقعیت‌های موجود و در مقام ایجاد نظم اجتماعی، به طرفین فرصت مساوی برای ارائه ادعاها و مدافعات جهت ارزیابی نزدیک قاضی مستقل و بی‌طرف داده می‌شود. به همین دلیل روش‌های مختلفی در نظام‌های حقوقی دنیا در جهت پوشش دادن به نقص در بهره‌مندی در وسیله به کار گرفته شده است از جمله اینکه در حقوق آمریکا در قالب مکانیسمی به نام دادخواهی اجمالی^۸ به مدعیان خصوصی برای طرح دعوی در زمانی که ممکن است فقط به حقایق شک داشته باشند اجازه طرح دعوی داده شده است؛ زیرا فرض اولیه این است که الزام خواهان‌ها به بیان اطلاعات دقیق در جهت اثبات دعوی به این معنی است که فقط مدعیانی که به چنین جزئیاتی دسترسی دارند، در موقعیت طرح دعوی قرار خواهند گرفت. بر این اساس و به جهت جلوگیری از محرومیت اشخاص از حق تظلم‌خواهی، در مکانیسم دادخواهی اجمالی،

7. Ibid. 1869.

8. Notice Pleading

روش کشف حقیقت به‌عنوان هدف نظام دادرسی به‌طور موسع تفسیر می‌گردد؛ بدین معنی که اطلاعات را می‌توان در رابطه با هر موضوعی که به ادعا مرتبط باشد، اعم از اینکه اطلاعات مورد نظر قابل قبول در محاکمه خواهد بود یا خیر، به دست آورد و کافی است که به‌طور متعارف و بر اساس دلایل منطقی چنین محاسبه شود که منجر به کشف حقیقت خواهد شد و همین امر برای اینکه این اطلاعات به واسطه درخواست هر ذی‌حق از نظام قضایی قابل دستیابی باشند کافی است.^۹ به بیان دیگر، هدف از حرکت به سوی سیستم دادخواهی اجمالی در حقوق این کشور این است که بیشتر از اینکه در پرونده‌های قضایی، مهارت‌های فنی وکلا یا دادستان‌ها ایفای نقش نماید، ماهیت دعوی از حیث انطباق با واقع مؤثر واقع گردد.^{۱۰} تأثیر چنین سیستمی بر رفع نابرابری آیینی طرفین به‌ویژه در خصوص بعضی از دعاوی مانند مسئولیت مدنی دولت یا شرکت‌های بزرگ که در آنها طرف‌های دارای مزیت کمتر علیه کسانی که دارای امتیازات بیشتری هستند اقامه می‌کنند، بسیار برجسته است. در مجموع مهم‌ترین ابزارهایی که در نظام‌های حقوقی در جهت حفاظت از اصل برابری طرفین در وسیله به کار گرفته شده را می‌توان در دو قالب گفت‌وگو سازی و بهره‌مندسازی آیینی مورد بررسی قرار داد.

۲-۱-۱- گفت‌وگو سازی آیینی

سیستم دادرسی توافقی مبتنی بر این ایده است که دقیق‌ترین و قابل قبول‌ترین نتایج با یک نبرد واقعی بین شرکت‌کنندگانی که به‌طور مساوی مسلح هستند، ایجاد می‌شود؛ بنابراین این سیستم برای دستیابی به این اهداف، نیازمند اقداماتی در جهت ایجاد تساوی در ظرفیت اصحاب دعوا در اقامه دعوی و ارائه ادله خود است. به همین دلیل ساختار دادرسی مبتنی بر توجه به این امر است که امکانات متعارف و در عین حال مساوی در اختیار طرفین اعم از بی‌بهرگان و بهره‌مندان از امکانات دادرسی قرار گیرد تا تحت داوری شخص ثالثی که دادرس نام دارد، در مکانی به نام دادگاه در زمانی تحت عنوان وقت رسیدگی و در فرایندی موسوم به دادرسی، به طرح ادعاها و دفاعیات خویش بپردازند.^{۱۱} بر اساس این تحلیل، اصحاب دعوی باید از ادله یکدیگر در دادرسی مطلع باشند و بدین ترتیب لازم است که طرفین، صادقانه ادله اثباتی

9. Ibid. 1879.

10. Ibid. 1880.

۱۱. در فقه اسلامی، برابری آیینی با بیان رعایت تساوی بین اصحاب دعوی مورد بررسی قرار گرفته است به‌طوری که از نظر فقهای امامیه این امر از واجبات اعلام شده است: «برابر داشتن مدعی و مدعی‌علیه خواه هر دو مسلمان باشند، خواه هر دو کافر، در نظر گرفتن و گوش بر سخنان ایشان دادن و جواب کلام ایشان گفتن و در جای دادن و تعظیم کردن و عدل نمودن و حکم کردن از واجبات است.» نک: جعفرین حسن محقق حلی، شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، جلد ۴، چاپ سوم (قم: انتشارات بنیاد معارف اسلامی، ۱۳۸۵)، ۷۲.

خود را در اختیار دیگری قرار دهند. برای این کار دادرسی مأمور مراقبت از جریان صحیح اجرای این اصل نسبت به ادله است. از سوی دیگر، در تمام مواردی نیز که دادگاه دلایل اثباتی را رأساً مورد استفاده قرار می‌دهد، باید ترافع را رعایت نموده و طرفین دادرسی را از آن مطلع کند. رسیدگی به دلیلی که صحت آن بین طرفین مورد اختلاف و مؤثر در تصمیم نهایی باشد در جلسه دادرسی به عمل می‌آید، مگر در مواردی که قانون طریق دیگری را معین کرده باشد. بدین ترتیب می‌توان گفت که مقصود از گفتن یا دیالوگ‌سازی، ایجاد زمینه گفتگوی ترافی است؛ به نحوی که پس از آگاهی اصحاب دعوا از ادعاهای یکدیگر، بتوانند ادله، استدلال‌ها و دلایل استنادی دیگری را به مناقشه بکشانند و درصدد باشند تا نظر و استدلال خود را مقبول محکمه سازند و این مهم میسر نمی‌گردد مگر با گفتگو و مجادله طرفین دعوا نزد دادرسی. پاسخ‌های شفاهی یا کتبی اصحاب دعوا در خصوص موضوعات دعوا، نمونه‌ای از رعایت ترافع و تضمین گفتگوی آنهاست. بدین ترتیب تمام مقررات راجع به تعیین جلسه رسیدگی و اوقات دادگاه به منظور برآوردن این تضمین از تضمینات ترافع است، از این رو، رسیدگی‌های دادگاه باید با تعیین وقت قبلی و ابلاغ آن به طرفین صورت پذیرد تا هر دو طرف دعوا امکان و فرصت مجادله برابر در محضر دادگاه را بیابند و بدین وسیله رضایت آنها از ایجاد فضای گفتن جلب شود و از این حیث، همان‌گونه که در ماده ۳۴۲ قانون آیین دادرسی کیفری و ماده ۶۴ قانون آیین دادرسی مدنی مقرر گردیده است، تفاوتی نیز بین دادرسی کیفری و مدنی وجود ندارد؛ بنابراین اصل ترافع با تضمین برابری آیینی در وسیله به نحوی که بیان شد، موجب مشروعیت دادرسی و به تبع آن نظام قضایی می‌شود. در حقوق دادرسی کیفری فرانسه یک قسمت مهم از جلسه دادرسی به مدافعات شفاهی وکلای طرفین و درخواست‌های دادسرا اختصاص دارد؛ زیرا در این نظام حقوقی، متهم و مدعی خصوصی دارای حقوق مشابه هستند و می‌توانند درباره عناصری که به جلسه دادرسی ارائه شده است، بحث و گفتگو کنند و انجام این گفتگو نیز بر اساس اصلی به نام «اصل شفاهی بودن مذاکرات» انجام می‌گردد؛ بر همین اساس، برخی از نویسندگان حقوقی این کشور عقیده دارند، رئیس دادگاه نمی‌تواند دستور قرائت اظهارات کتبی شاهدهی را بدهد، مگر اینکه آن شاهد غایب بوده و یا برای نظارت اظهارات شفاهی شاهد حاضر باشد.^{۱۲}

۲-۱-۲- بهره‌مند سازی آیینی

در اغلب نظام‌های حقوقی، برابری در وسیله با سیستم تقنینی همراه است. مهم‌ترین کارکرد این

۱۲. گاستون استفانی، ژرژ لواسور و برنار بولوک، آیین دادرسی کیفری، ترجمه حسن دادبان (تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۷۷)، ۱۰۵۰.

دیدگاه که مبتنی بر تفسیر موسع از کشف حقیقت می‌باشد، این است که امکان کشف واقع را با سهولت نسبی فراهم می‌کند؛ اما نکته‌ای که کمتر به آن توجه شده است این است که توصیف موسع از کشف حقیقت، در صورتی قابلیت بهره‌برداری عملی دارد که توأم با برابری طرفین در دسترسی به اطلاعات مؤثر در دادرسی باشد؛ بنابراین در صورتی که از نظر تئوری امکان تفسیر موسع از کشف واقع وجود داشته باشد، لکن به دلیل اینکه جمع‌آوری اطلاعات مستلزم هزینه است، در حالی که یکی از طرفین فاقد توانایی انجام آن است، هیچ اثر عملی در کشف واقع نخواهد داشت. در برخی از سیستم‌های حقوقی، روش‌هایی برای پاسخ به این دغدغه پیش‌بینی شده است. به‌عنوان مثال، در حقوق آمریکا بر اساس برخی از قواعد آمره دادرسی، «افشای اولیه»^{۱۳} کلیه اطلاعات مربوط به دعوی را قبل از ثبت رسمی دعوی الزامی می‌کنند.^{۱۴} این قاعده مسلماً به آن دسته از اصحاب دعوا که به اندازه کافی مجهز نیستند، بیشتر کمک می‌کند؛ زیرا نظام دادرسی از رقیب آنها می‌خواهد که مطالب واقعی مربوطه را، حتی قبل از اینکه یک دادخواست به‌درستی پیش‌نویس شده باشد، تحویل دهد. در این صورت طرفی که این الزام قانونی را انجام می‌دهد، هزینه‌های انجام آن را نیز متحمل می‌شود. در نهایت طرف ضعیف‌تر از مزایای اطلاعات افشاشده بهره‌برداری می‌کند.^{۱۵} این فرایند در واقع یک اثر متعادل‌کننده دارد و آن اینکه طرف بهره‌مندتر، باید بار و هزینه کمک به آماده‌سازی پرونده دیگری را به دوش بکشد. علاوه بر این، قواعد آیینی حاکم بر دعاوی جمعی از طریق مکانیسمی موسوم به «قواعد آزاد الحاق طرفین»^{۱۶} که در برخی از نظام‌های حقوقی قابل مشاهده است، نیز می‌تواند باعث شود که به‌طور غیرمستقیم، نابرابری آیینی کاهش یابد.^{۱۷} زیرا اساساً به اصحاب دعوی واحد اجازه می‌دهند، منابع مختلف اطلاعاتی را در پیگرد قانونی یک ادعای مشترک جمع کنند.

۲-۲- برابری در وسیله از منظر آیین دادرسی کیفری

به‌موجب این مفهوم که در بردارنده یکی از اصول بنیادین دادرسی است و از آن تحت عنوان اصل تساوی سلاح‌ها^{۱۸} یاد می‌شود، زمانی دادرسی عادلانه است که اسباب و وسایل برابر در اختیار طرفین قرار گیرد؛ به نحوی که خروجی فرایند دادرسی، نتیجه جدال متداعیینی باشد که از هر حیث دارای امکانات

13. Initial Disclosure

14. Rubenstein, Op. Cit. 1869.

15. Ibid. 1880.

16. Liberal Party Joinder

17. Ibid. 1872.

18. Equality of Arms

مساوی هستند؛ به عبارت دیگر این اصل درصدد طرح دیدگاهی تحت عنوان «عدالت وسیله‌ای» در دادرسی است. در تبیین این اصل دو نکته لازم به ذکر است: اول اینکه در دادرسی ترافعی، به کارگیری شگردها و استفاده از فرصت‌ها بیش از برابری حقوق دفاعی و ادعا دارای اهمیت کارکردی است، زیرا ممکن است شخصی که از وسایل قوی‌تری در جهت ادعا یا دفاع برخوردار است، از امکانات خود به خوبی استفاده نکند و در نتیجه مغلوب جدال دادرسی باشد که در واقع سزاوار شکست نبوده است؛ بنابراین، بر اساس اصل لزوم برابری در وسیله، جدال پیش رو بیش از آنکه میان حق و باطل باشد، در رابطه با سلاح‌ها و وسایل است.^{۱۹} برای اجتناب از این نتیجه، باید اختیارات دادرس به گونه‌ای تعریف شود که وی بتواند از رابطه ادله و وضعیت واقعی طرفین دعوا مطلع شود. نکته دوم اینکه قابلیت و روش اعمال این اصل در دادرسی‌های کیفری و مدنی با یکدیگر تفاوت دارد؛ زیرا در دادرسی کیفری، میزان بهره‌مندی دادستان از امکانات دادرسی بسیار فراتر از اشخاص عادی است؛^{۲۰} به طوری که جز از طریق دادستان نمی‌توان درخواست کیفر کرد. با این وصف، این اختیارات در مرحله دادرسی، همان گونه که در بخش سوم قانون آیین دادرسی کیفری ایران در مقررات ناظر بر نحوه تشکیل جلسات محاکم کیفری ذکر گردیده است، تا حدی تعدیل می‌شود؛ به طوری که در ماده ۳۵۹، تلاش قانون‌گذار در ایجاد شرایط برابر بین دادستان و متهم در جلسه دادرسی به وضوح قابل مشاهده است. در امور مدنی، مطابق ماده ۸۸ قانون آیین دادرسی مدنی، تاریخ و محل رسیدگی به طرفین اطلاع داده می‌شود؛ مگر در مواردی که قانون طریق دیگری تعیین کرده باشد. عدم حضور اصحاب دعوا مانع از اجرای تحقیقات و رسیدگی نمی‌شود. در قرار تحقیق محلی، وقت و محل تحقیقات باید از قبل به طرفین اطلاع داده شود و نظریه کارشناس نیز باید به طرف ابلاغ شود و حتی قرار اتیان سوگند لازم است که به اطلاع طرف مقابل برسد. شرایط دادخواست نیز بیانگر ضرورت رعایت ترافع نسبت به ادله است. ذکر ادله و وسایلی که خواهان برای اثبات ادعای خود دارد، از اسناد، نوشته‌ها و اطلاع‌مطلوعین و غیره، ادله مثبت به ترتیب و واضح نوشته می‌شود و اگر دلیل، گواهی گواه باشد، خواهان باید اسامی و مشخصات و محل اقامت آنان را به طور صحیح معین کند. دیوان عالی کشور نیز در احکامی درخور توجه، به تضمین ادله از طریق ترافع توجه کرده است: «در حکم حضوری نباید به اوراقی که به طرف ابلاغ نشده است و آنها را ندیده است استناد نمود و الا حکم نقض خواهد شد.»^{۲۱} دادگاه عالی انتظامی قضات نیز در این باره چنین اظهارنظر

19. Ibid. 1868.

20. Ion Meyn, "The Haves of Procedure", *William & Mary Law Review*, 60, 5(2019), 1771.

۲۱. معاونت آموزش و تحقیقات قوه قضائیه، رویه قضایی ایران در ارتباط با دادگاه حقوقی (تهران: انتشارات جنگل، ۱۳۸۸).

کرده است: «در جریان محاکمه بین متداعیین، یکی از اصحاب دعوا سندی که مشعر بر حقانیت او باشد، ابراز کرده و دادگاه قبل از آنکه آن را به طرف ابلاغ و مطابق اصول نسبت به آن رسیدگی به عمل آورد، مستند حکم قرار داده، تخلف است.»^{۲۲} فلذا می‌توان گفت که در سیستم دادرسی مدنی ایران، اشخاص ذی‌نفع به دلیل بهره‌مندی مساوی از امکانات دادرسی، هم‌عرض با یکدیگر می‌توانند از دادگاه تقاضای رسیدگی کنند در حالی که در دادرسی کیفری، رسیدگی در دادگاه جز از طریق درخواست دادستان امکان‌پذیر نیست. علاوه بر این از حیث نظام ارزیابی دلایل که یکی از مهم‌ترین ابزارهای تحقق برابری آیینی در وسیله است، دادرسی مدنی نسبت به دادرسی کیفری دارای محدودیت بیشتری است و در آن ادله تحمیلی بر ادله احراز غلبه دارند، در حالی که اساس نظام ارزیابی دلایل در دادرسی کیفری، مبتنی بر روش احراز است.^{۲۳}

۲-۳- برابری در قواعد از منظر آیین دادرسی مدنی^{۲۴}

در تحلیل مفهوم برابری از منظر آیین دادرسی باید به این نکته توجه کرد که زمانی که سوت پایان دادرسی به صدا درمی‌آید، اصولاً شخص، فرصت ارائه ادله و دفاع از خویش را از دست می‌دهد. از این رو، قواعد دادرسی باید به نحوی تعریف شوند که نتیجه به‌دست‌آمده را از حیث مراعات عدالت تضمین نمایند. لازمه تحقق این امر، برابری در قواعد دادرسی از طریق شفاف ساختن فرایند محاکمه با سرلوحه قرار دادن قانون و نه محدود کردن آن به قانون است. با این وصف یکی از انتقاداتی که می‌توان نسبت به این اصل مطرح کرد، ناتوانی درک عمومی از ساختار و منابع دادرسی است؛ زیرا تفاوت میان پدیده‌های تجربی و علوم انسانی آن است که اگر در علوم تجربی می‌توان با فرمولی که در گذشته کشف شده است، هر مسئله جدیدی را مشمول آن قرار داد، در دادگاه تقریباً هیچ پرونده‌ای وجود ندارد که از فرمول یا فرمول‌های واحدی در مقایسه با یکدیگر استفاده کند؛ زیرا در نظام رسیدگی قضایی، پرونده‌ها اصولاً شبیه هم نیستند و مشکل بودن امر قضاوت که همگان بر آن اذعان دارند نیز ناشی از این واقعیت است. هر پرونده‌ای که در مقابل دادرسی یا هیئت قضات قرار می‌گیرد، شروع مجددی برای نظام دادرسی است؛ اما واقعیت این است که در یک نظام حقوقی بر اساس قانون نوشته یا روبه قضایی و یا حتی بر

۱۴۵

۲۲. همان، ۱۳۵.

۲۳. عبدالله خدابخشی، تمایز بنیادین حقوق کیفری و مدنی (تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهردانش،

۱۳۹۸)، ۱۲۲.

اساس نظریات و دکترین حقوقی، اصل نانوشته‌ای به نام لزوم برابری آیینی در قواعد دادرسی حاکم است؛ این اصل باعث بازداشتن دادگاه‌ها از اتخاذ تصمیم‌ها و صدور آرای مغایر با پیش‌بینی جامعه نوعی حقوقی از نتیجه وقایع پرونده می‌گردد؛ بنابراین، در صورتی که قواعد دادرسی مبتنی بر واقعیت‌هایی مرکب از قانون، ادله و اوضاع و احوال خاص حاکم بر پرونده و به بیان دیگر قابل تحلیل بر مبنای قانون باشد، به معنای این است در آن نظام حقوقی، برابری آیینی در قواعد که فراهم‌کننده زمینه تحقق شفافیت و انضباط در دادرسی است حاکم می‌باشد.

۲-۴- برابری در قواعد از منظر آیین دادرسی کیفری

به جهت اینکه قضاوت دادگاه در دعوی مطروحه، یک شیوه قابل قبول حل اختلاف باشد، لازم است که قواعد به‌کاررفته در آن دارای دو کارکرد توأمان باشند؛ اول اینکه کارآمد باشند، دوم اینکه منصفانه باشند یا لاقیل چنین به نظر برسند. بر این اساس، قضاوت ترافعی با به‌کارگیری قواعد دربردارنده برابری آیینی بر این تعهد استوار می‌شود که فرصت‌های دادرسی مشابه و قابل مقایسه با یکدیگر فراهم کند. جهت تحقق این هدف، آن دسته از اصول دادرسی به‌عنوان قواعد بنیادین و مشترک حفظ می‌گردند که تضمین‌کننده حقوق کلی و اساسی اصحاب دعوا با در نظر گرفتن فرصت‌ها و موانع آیینی مشابه باشند. این قواعد دارای خصیصه «فراماهوی»^{۲۵} هستند، بدین معنی که قابلیت اعمال در کلیه موضوعات و پرونده‌های قضایی اعم از مدنی و کیفری را دارند. علاوه بر این «فرامحلی»^{۲۶} هستند، به این معنی که در کشورهای دارای نظام فدرالی در کلیه سیستم‌های حقوقی محلی به‌صورت مشترک مورد استفاده قرار می‌گیرند. کارکرد دیگر این نوع از برابری را می‌توان با تمرکز بر ماهیت شکلی یا غیرماهوی قواعد قضایی مستلزم برابری آیینی مشاهده کرد؛ زیرا اگر مجموعه قواعد شکلی یکسانی بر هرکدام از دعاوی و شکایات حاکم باشند، وکلا و قضات ملزم خواهند بود که فقط به یک شیوه عمل کنند. این قواعد فراماهوی از این جهت کارآمد هستند که لازم نیست وقت مراجع قضایی برای تعیین قواعد دادرسی در مورد هر دعوا صرف شود. به همین دلیل، صحت قضاوت در مورد حقایق ماهوی موجود در پرونده محتمل‌تر است، زیرا کاهش توجه و زمان قضات در انتخاب قواعد آیین دادرسی مناسب، فرایند قضایی را شفاف‌تر می‌کند و ظرفیت دادگاه را برای تمرکز بر کشف حقایق ماهوی افزایش می‌دهد. در نتیجه از آنجا که این قواعد با همه پرونده‌ها به نحو برابر برخورد می‌کنند، «منصفانه» به نظر می‌رسند و همین خصیصه

25. Trans-Substantive

26. Trans-Venue

است که به حل و فصل کارآمد و مشروع دعوی کمک می‌کند. بر این اساس، می‌توان بر این عقیده بود که برابری در دادرسی زمانی تحقق می‌یابد که دو دعوای مشابه به نحو همسان و بر طبق اصول و قواعد یکسان حل و فصل شوند. از این رو هریک از آیین‌های دادرسی مدنی و کیفری هم‌زمان که دارای قواعد مختص خود هستند و دعوای ایجادشده در محیط با خود را با آن قواعد حل و فصل می‌کنند، متکی به یک دسته از قواعد مشترک فراماهوی و فرامحلی هستند که طرح موضوع در محیط دادرسی مدنی یا کیفری مانع استناد به آنها نیست. نمونه بارز جاری شدن این قواعد مشترک در خصوص موضوعاتی است که مدعی در انتخاب مرجع رسیدگی‌کننده دارای اختیار است؛ مثلاً در صورت انتقال مال بدون رضایت مالک، علی‌رغم اینکه وی می‌تواند با مراجعه به دادگاه حقوقی و در چهارچوب مقررات آیین دادرسی مدنی، با استفاده از قواعد ناظر بر معامله فضولی دعوی ابطال معامله و خلع ید مطرح نماید و یا با مراجعه به مرجع کیفری و در قالب قواعد و مقررات دادرسی کیفری، با تقدیم شکایت انتقال مال غیر، استرداد مال خود را درخواست نماید. در این صورت، علی‌رغم اینکه دادگاه‌های حقوقی و کیفری موصوف دارای صلاحیت ذاتی متمایز از یکدیگر هستند، با این وصف دادگاه کیفری به اعتبار عنصر مدنی مورد مطالبه، در مقام رسیدگی به موضوعی مشابه با دادگاه مدنی قرار می‌گیرد. حال سؤالی که مطرح می‌شود این است که نحوه اعمال اصل برابری آیینی در قواعد در این قبیل موضوعات چگونه است؟ آیا دادگاه کیفری باید در رسیدگی قضایی خود همان قواعدی را اعمال نماید که دادگاه مدنی در صورت مراجعه مدعی با آن دادگاه و در مقام دادرسی مدنی، ملزم به رعایت آن بود؟ و آیا اساساً امکان اعمال برابری آیینی در اعمال قواعد دادرسی بین دو پرونده مختلف از حیث مرجع قضایی و مشابه از حیث موضوع وجود دارد؟ عده‌ای نویسندگان بر این عقیده‌اند که با توجه به اینکه قواعد مدنی و کیفری ذاتاً الزام‌آورند، لذا با مطرح شدن یک مسئله حقوقی در هر یک از حوزه‌های مذکور باید قواعد هر دو رشته را نسبت به آن اعمال کرد. به تعبیر دیگر، طرح یا تحقق مسئله مدنی در حقوق کیفری به معنای عدم اعمال قواعد مدنی وابسته به آن نیست؛ به همین ترتیب، در طرح مباحث مدنی نمی‌توان اوصاف قاعده کیفری وابسته را انکار کرد؛ زیرا تحقق موضوع به حکم ذاتی بودن الزام، سبب جریان قواعد آن می‌شود و هر یک از حوزه‌های مدنی و کیفری نمی‌توانند مانع دیگری شوند.^{۲۷} پاسخ دیگری که می‌توان به این سؤال داد این است که متصف شدن قاعده به کیفری یا مدنی به اعتبار محل به‌کارگیری آن است؛ با این توضیح که اگر یک قاعده در دادرسی کیفری به کار گرفته شود، به آن قاعده دادرسی کیفری گفته می‌شود و اگر قاعده‌ای دیگر در

دادرسی مدنی به کار گرفته شود به آن قاعده دادرسی مدنی گفته می‌شود و البته با توجه به اینکه تعدادی از اصول و قواعد در هر دو قانون قابلیت اعمال دارند، به آنها اصول مشترک دادرسی گفته می‌شود که در این صورت نیز بحث ورود اصول دادرسی مدنی در دادرسی کیفری منتفی است. زیرا آن قاعده مشترک بین آن دو می‌باشد و مختص دادرسی مدنی یا کیفری نیست. واقعیت این است که هرچند این موضوع در نوشته‌های حقوقی با این بیان مطرح نشده است، لکن هم در حقوق ایران و هم در حقوق برخی کشورهای دیگر می‌توان با بررسی دکترین و رویه قضایی، تلاش برای تبیین این موضوع را مشاهده کرد؛ به‌عنوان مثال در حقوق فرانسه دیوان عالی این کشور در رأی ۱۹ اکتبر ۱۹۸۰ ضمن تأیید ضمنی لزوم اعمال برابری آیینی در قواعد از طریق ورود اصول دادرسی مدنی در دادرسی کیفری، برخی از مقررات دادرسی مدنی را در دادرسی کیفری قابل اعمال ندانسته است.^{۲۸} در حقوق آمریکا با مطرح شدن دعاوی موسوم به «معارضان دشمن» این بحث مطرح شد که آیا در این دعاوی و مسائل امنیت ملی باید مطابق قواعد دادرسی مدنی عمل کرد یا دادرسی کیفری؟ که در یکی از این دعاوی دادگاه، قواعد استماع و اطلاع از دلایل دادرسی مدنی را اعمال نمود؛ به عبارت دیگر از آنجا که در این دعاوی، امکان اعمال قواعد دادرسی مدنی و کیفری وجود داشت، با این وصف، دادگاه قواعد آیین دادرسی مدنی را برگزید تا حقوق دادرسی و تشریفات آن بیشتر شبیه طرح دعوا باشد.^{۲۹} در حقوق ایران به‌طور کلی ارتباط آیین دادرسی مدنی و کیفری در جهت ایجاد برابری آیینی در قواعد، با دو شیوه انجام شده است: شیوه اول ناظر بر روشی است که هرکدام از آیین‌های دادرسی مذکور، با حفظ استقلال ساختاری خود به‌صراحت مواردی را به دیگری ارجاع داده باشد که در این صورت آن مقررات، فقط در حدودی که به آن ارجاع داده شده، مجری خواهد بود؛ برای مثال صلاحیت گواه که در ماده ۲۲۳ قانون آیین دادرسی مدنی به قانون آیین دادرسی کیفری (بحث جرح و تعدیل) ارجاع داده شده است. همچنین در ماده ۱۷۷ قانون آیین دادرسی کیفری ترتیبات ابلاغ احضاریه و دیگر اوراق قضایی به قانون آیین دادرسی مدنی ارجاع داده شده است و یا ماده ۱۸ قانون آیین دادرسی کیفری که مطابق آن هرگاه رأی قطعی کیفری مؤثر در ماهیت امر حقوقی باشد، برای دادگاهی که به امر حقوقی یا ضرر و زیان رسیدگی می‌کند، لازم‌الاتباع است. در شیوه دوم صراحت در ارجاع وجود ندارد و اغلب ناظر بر سکوت، نقص و اجمال هرکدام از آیین‌های مذکور از منظر فرایند دادرسی است که در این خصوص آنچه در بعضی از نوشته‌های حقوقی

۲۸. استفانی، لواسور و بولوک، پیشین، ۹۳-۹۴.

۲۹. خدابخشی، پیشین، ۲۲۰.

به‌عنوان یک قاعده مسلم عنوان شده این است که راهکار مواجهه با سکوت و اجمال در قانون آیین دادرسی کیفری، مراجعه مطلق به قانون آیین دادرسی مدنی است،^{۳۰} اما حالت عکس آن یعنی مراجعه به قواعد دادرسی کیفری در صورت سکوت و اجمال و نقص قواعد دادرسی مدنی وجود ندارد. در حالی که به نظر می‌رسد دلیل امکان استناد به قواعد و اصول آیین دادرسی مدنی نه به دلیل موضوعیت داشتن قواعد آیین دادرسی مدنی یا برتری آیین دادرسی مدنی نسبت به آیین دادرسی کیفری از حیث قدرت الزام قانونی، بلکه به دلیل کلیت و عام بودن این اصول و قواعد است و اساساً هرکدام از قوانین آیین دادرسی مدنی و آیین دادرسی کیفری که مشتمل بر قواعد عام و کلی دادرسی باشند، امکان مراجعه به آنها در موارد سکوت و اجمال و ... وجود خواهد داشت که در این صورت آنچه به آن مراجعه می‌شود نه مقررات آیین دادرسی مدنی یا آیین دادرسی کیفری، بلکه اصول و قواعد دادرسی به معنای عام آن و صرف‌نظر عنوان قانون مرجع است. چنین تحلیلی منجر به ایجاد برابری آیینی، از طریق ایجاد همگرایی بین قواعد بر اساس محتوای ذاتی آنها و نه عام بودن یکی (قانون آیین دادرسی مدنی) در مقابل دیگری (آیین دادرسی کیفری) می‌گردد.

۲-۵- برابری در نتیجه از منظر آیین دادرسی مدنی^{۳۱}

مطالعات اجتماعی نشان می‌دهد که رعایت اصول و قواعد بنیادین دادرسی چگونه نظام دادرسی را حتی از نظر محکومین قابل قبول ساخته است و دلیل آن این است که صرف‌نظر از نتیجه‌ای که از فرایند دادرسی حاصل می‌شود، کیفیت رسیدگی نیز برای اشخاص دخیل در این فرایند اهمیت دارد؛ زیرا ایشان هر نتیجه‌ای را که با طی مراحل دادرسی حاصل می‌شود، حتی اگر مبتنی بر محکومیت ایشان باشد می‌پذیرند؛ اما در مقابل صدور حکم صحیح با به‌کارگیری ناقص یا نادرست اصول دادرسی، دستگاه قضایی را در دید مردم ناامن جلوه می‌دهد. به همین دلیل می‌توان بر این عقیده بود که نتیجه محاکمه‌ای که در آن، اصول و قواعد دادرسی مورد توجه قرار نگرفته است را می‌توان همانند تعیین نتیجه با سکه قلمداد کرد که اطلاق عنوان قمار بر آن شایسته‌تر از دادرسی است. ابهامی که در خصوص این اصل مطرح می‌شود و می‌توان آن در قالب یک سؤال مطرح نمود این است که آیا به‌واقع عدالت به معنای تساوی است؟ در پاسخ باید اذعان داشت که هرچند اصول و قواعد دادرسی، علی‌الاصول از مشی واحدی

۳۰. محمد آشوری، آیین دادرسی کیفری (تهران: انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها «سمت»، ۱۳۹۸)، ۴۶.

31. Outcome Equality

در جهت نیل به هدف دادرسی عادلانه استفاده می‌کنند، اما همواره چنین نیست که در دادرسی‌های مشابه، شاهد نتایج مساوی باشیم.^{۳۲} بنابراین به طریق اولی در خصوص دادرسی‌های مختلف کیفری و مدنی و حتی بر فرض به‌کارگیری اصول و قواعد مشترک دادرسی، نمی‌توان انتظار داشت که نتیجه مساوی حاصل گردد. دلیل بروز این وضعیت این است که یک قاضی مدنی بر پایه حقایقی که خود طرفین دعوی جمع‌آوری کرده و به دادگاه ارائه می‌کنند، رسیدگی و حکم صادر می‌کند.^{۳۳} بنابراین تصمیم دادگاه، همیشه با واقعیت منطبق نیست و بازتاب اقدامات آیینی طرفین دعوی است. از این رو آنچه می‌توان انتظار داشت، نیل به عدالتی آیینی است زیرا نتیجه دادرسی، مبتنی بر وقایع حقیقی نیست و صرفاً یک حقیقت ظاهری است. این در حالی است که تصمیم دادگاه کیفری به‌ویژه در سیستم‌های تفتیشی اغلب مبتنی بر جستجوی راهی جهت کشف واقع می‌باشد؛ بنابراین، از آنجا که نتایج حاصل از یک دادرسی مدنی همیشه با نتیجه دادرسی دیگر منطبق نیست، اصحاب دعوی و مقام قضایی باید به این نکته توجه داشته باشند که تصمیم دادگاه مدنی ممکن است به‌جای انعکاس رخدادها بر مبنای حقایق واقعی، بر اساس حقایق ظاهری و آن‌گونه که از جانب اصحاب دعوی در فرایند دادرسی جلوه‌گر شده است، حاصل گردیده باشد. در توجیه مبانی حقیقت ظاهری گفته شده است که به نفع جامعه است که پایانی برای دادرسی وجود داشته باشد؛ حتی اگر آن نتیجه حل و فصل واقعی دعوا از طریق نیل به حقیقت به مفهوم واقعی آن نباشد.^{۳۴} برخی از نویسندگان در تبیین جایگاه حقیقت ظاهری تا بدان جا پیش رفته‌اند که حقوق جامعه را بر افرادی که به نظام دادرسی مراجعه می‌کنند اولی‌تر می‌دانند؛^{۳۵} بر اساس این دیدگاه، فصل خصومت تکلیف دادگستری است حتی اگر حقیقت کشف نشود و باید دادرسی در مدت متعارفی خاتمه یابد؛ اما این به این معنی نیست که به هر حال باید دادرسی منجر به تصمیمی شود که پرونده را از نظام دادرسی دور سازد حتی اگر تشریفات قانونی طی نشده باشد، زیرا نظام دادرسی محلی برای خلاص شدن از شر پرونده و بازگرداندن بی‌کم‌وکاست اختلاف به سمت جامعه نیست.^{۳۶} اگر قرار باشد که دعوی بر اساس حقیقت ظاهری نیز خاتمه یابد، لازم است که این خاتمه منطبق با اصول صحیح، نتیجه‌ای را به دنبال داشته باشد که اگر همان اصول در همان شرایط بارها به اجرا درآید نتیجه‌ای جز آنچه به دست

۳۲. همان، ۸۶.

33. Pavel Kotlán, "Relationship of Criminal Proceedings to Civil Litigation, Insolvency and Tax Proceedings", *DANUBE*, 11, 2(2020), 144.

34. Jillaine Seymour, "Justice and the representative parties rule: an overriding interest?", *Legal Studies*, 25, 4(2005), 671.

۳۵. مصطفی‌السان، «اصول دادرسی منصفانه» (رساله دکتری، تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۷)، ۲۲۶.

۳۶. همان، ۲۲۷.

آمده را در برنداشته باشد که از این وضعیت به‌عنوان «اصل قابل پیش‌بینی بودن نتیجه دادرسی» نام برده شده است.^{۳۷} این اصل از منظر تاریخی، مبتنی بر دیدگاه‌های پراگماتیستی^{۳۸} در مکاتب واقع‌گرایی است که نظام حقوقی آمریکا نمونه بارز آن می‌باشد.^{۳۹} در این رویکرد قضیه‌ای حقیقت دارد که سودمند و دارای نتیجه عملی باشد و به عبارت دیگر حقیقت آن است که انسان را در نیل به خواسته‌هایش بهتر یاری کند. بر این اساس حقوق، فقط مجموعه‌ای از قواعد الزام‌آور نیست، بلکه نظامی است که در آن منافع متعارض تعادل می‌یابند. این دیدگاه سرمنشأ نظریه «حقوق مبتنی بر جامعه‌شناسی» است که بر اساس آن حقوق در بستر اجتماع و در نتیجه مبارزه و تعادل منافع فردی و اجتماعی شکل می‌گیرد.^{۴۰} به همین دلیل مباحث مربوط به برابری آیینی به دلیل آثار عمل‌گرایانه آن در این نظام حقوقی بیش از سایر نظام‌های حقوقی مورد توجه قرار گرفته است. در حقوق ایران هرچند آثار دیدگاه‌های اجتماعی در برخی از قواعد ایجادکننده برابری آیینی به شرحی که ذکر گردید، در متون قانونی قابل ملاحظه است، لکن به عقیده نگارنده، در نظام حقوقی ما اصل مورد پذیرش این است که دادرس نباید کتاب قانون را به سویی افکند و در ابعاد پرونده قضایی با انکار حقایق عینی بر مبنای اعتقادات خود تعیین تکلیف کند، نتیجه‌ای که تردیدی در نفی آن بر مبنای پذیرش اصل قانونی بودن دادگستری که در ماده ۲ قانون آیین دادرسی مدنی به‌صراحت ذکر گردیده است، وجود ندارد. با این وصف رعایت اصل برابری آیینی به معنای کنار گذاشتن تفکر و تلاش دادرس در کشف حقیقت و ماشینی کردن نظام دادرسی با وارد کردن برنامه از پیش تعیین‌شده نیست. بدیهی است آنجا که قانون ساکت باشد، عدالت‌جویی و اجتناب از بن‌بست در کشف حقیقت، اقتضا دارد تا با استناد به منابعی همچون روح قانون، اصول کلی حقوقی، منطق حقوق، اخلاق، عرف و در نظام حقوقی ما منابع شرعی، تعیین تکلیف شود.

۲-۶- برابری در نتیجه منظر آیین دادرسی کیفری

وقتی از فرایند دادرسی عادلانه در صورت اجرای مطلق قانون سخن به میان می‌آید، به این معنی نیست که بین قانون و دادگاه نسبت تساوی وجود دارد، زیرا این تصور باعث می‌شود هر تعریفی از قانون، ضرورتاً با کارکرد دادرس در اجرای آن ارتباط یابد. از این رو، وقتی دادرس در پرونده خاص به‌صراحت، قانونی را

۳۷. همان، ۱۶۱.

38. Legal Pragmatism

۳۹. همان، ۱۸۶.

۴۰. عبدالحکیم سلیمی، «پراگماتیسم و پیامدهای حقوقی آن»، معرفت، ۱۹، ۷ (۱۳۸۹)، ۳۱.

مستند خود قرار می‌دهد، نمی‌توان چنین برداشت کرد که پرونده دیگر نیز همین نتیجه را خواهد داشت. حتی در نظام حقوقی کامن‌لا نیز که سابقه قضایی، مبنای استنادی پیش‌بینی دادرسی قرار می‌گیرد، این نتیجه در عمل مورد پذیرش قرار نگرفته است^{۴۱} و چه‌بسا دادرسی در پرونده فعلی، رویه پیشین را به‌عنوان راهبردی غلط که تنها مایه عبرت او در جهت عدم تکرار خطای دادرسی قبلی است، بپندارد. بر این اساس، اگر دادگاه محلی برای پیش‌بینی روند نتیجه دادرسی از طریق اعمال دقیق قانون صریح باشد، نباید میان دادگاه‌های کیفری و مدنی در صورت به‌کارگیری اصول و قواعد مشترک الزام‌آور تفاوتی وجود داشته باشد؛ لکن به دلیل تمایز بنیادین بین حقوق کیفری و مدنی، کارکرد اصل برابری در نتیجه در دادرسی‌های کیفری و مدنی متفاوت با یکدیگر است. ریشه این تمایز در این است که رابطه حقوقی در حقوق مدنی حالت فرعی و تخصصی دارد؛ به‌عنوان مثال مفهوم حسن نیت در تملک مال متعلق به غیر در حقوق مدنی ایران هیچ اثری از حیث مالکیت برای خریدار ندارد. به همین دلیل گفته شده است که در حقوق مدنی ضمانت اجرا که نتیجه دادرسی مبتنی بر آن است، جنبه نوعی دارد و دادرسی نمی‌تواند در تحقق یا اعمال آن دخالت چندانی داشته باشد. در حالی که وقتی در حقوق کیفری از مجازات سخن گفته می‌شود، آن را دایرمدار شخص یا واقعیتهایی که متصف به این ویژگی است، می‌کنند و در واقع، ضمانت اجرا بازتاب رابطه حقوقی نیست.^{۴۲} البته در حقوق کیفری نیز برای اعمال ضمانت اجرا نسبت به شخص باید زمینه و علت آن فراهم آید و برای این کار باید به نوع رابطه دو طرف با یکدیگر یا شخص با جامعه توجه کرد، ولی نقش اصلی را رابطه مذکور بر عهده ندارد و در واقع بازتاب عمل شخص به اعتبار شخصیت اوست که موضوع ضمانت اجرا قرار می‌گیرد. به‌عنوان مثال، هر انتقال مال غیرکیفری، یک نوع معامله فضولی مدنی است و آنچه یک معامله فضولی مدنی را واجد وصف کیفری می‌نماید، قصد مجرمانه و سوءنیت شخص است، لکن حکم قانون مدنی در مورد غیرنافذ بودن معامله فضولی، قطع نظر از اینکه فروشنده مال چه شخصی است، اعمال می‌گردد؛ بنابراین حقوق مدنی رابطه‌محور و حقوق کیفری شخص‌محور محسوب می‌گردد. به همین دلیل جاری شدن اصل برابری در نتیجه در دادرسی مدنی، به دلیل قابل پیش‌بینی بودن آثار و نتایج روابط حقوقی مورد بررسی در پرونده حقوقی، آسان‌تر از دادرسی کیفری است. لکن تبعیت دعوای خصوصی از دعوای عمومی به معنای آن نیست که نتیجه هر دو دعوا از نظر محکومیت و برائت باید یکسان باشد؛ بلکه همان‌گونه که ماده ۲۰ قانون آیین دادرسی کیفری مقرر شده است، ممکن است متهم از جنبه کیفری برائت حاصل کند اما از جنبه مدنی

۴۱. السان، پیشین، ۱۸۸.

۴۲. همان، ۱۴۸.

محکوم شود، همان‌گونه که عکس آن نیز امکان دارد و این تفاوت در نتیجه، مغایر با اصل برابری در نتیجه نیست؛ زیرا قرار گرفتن موضوع مدنی در چرخه دادرسی کیفری نمی‌تواند توجیه درستی برای کنار گذاشتن اصول و قواعد دادرسی اختصاصی و غیرقابل تفکیک شدن موضوع مدنی گردد.

نتیجه‌گیری

برابری آیینی در نظام‌های نوین رسیدگی به معنای ایجاد زمینه بهره‌مندی برابر اصحاب دعوی از جنبه‌های مختلف دادرسی است. این جنبه‌ها عبارت‌اند از: برابری در وسیله، برابری در قواعد و برابری در نتیجه. تحقق هر یک از انواع برابری ذکرشده، در بردارنده اهدافی مشترک و در عین حال متمایز در فرایند دادرسی است؛ عدالت‌جویی، هدف مشترک هر سه نوع برابری محسوب می‌گردد. لکن علاوه بر آن، برابری در وسیله در خدمت دقت در دادرسی و اجتناب از بن‌بست در نیل به حقیقت است و برابری در قواعد و نتیجه هر دو در خدمت انصاف و کارایی هستند. برابری آیینی در وسیله، در پی ایجاد عدالت توزیعی از طریق خلق ظرفیت حقوقی برای اصحاب دعوا در اقامه دعوی و ارائه ادله خود با فراهم نمودن زمینه اجرای دو مکانیسم بهره‌مندسازی و گفتمان‌سازی آیینی است. در این چهارچوب با تعدیل قاعده تحمیل بار اثبات ادعا بر مدعی - زمانی که نوعاً اطلاعات و دلایل مورد نیاز جهت اثبات دعوی، در دسترس عموم قرار ندارد - و همچنین با ایجاد تعادل در هزینه‌ها از طریق پذیرش اعسار اشخاص ناتوان از پرداخت هزینه دادرسی و فراهم نمودن امکان استفاده رایگان از خدمات وکیل و کارشناس، امکانات متناسب در اختیار بی‌بهرگان از امکانات دادرسی نیز قرار می‌گیرد تا تحت داوری شخص ثالثی که دادرسی نام دارد به طرح ادعاها و دفاعیات خویش بپردازند. برابری در قواعد، اصل نانوشته‌ای است که مطابق آن اصحاب دعوی حق دارند که به‌طور مساوی از قواعدی بهره‌مند گردند که تضمین‌کننده حقوق کلی و اساسی ایشان با در نظر گرفتن فرصت‌ها و موانع آیینی مشابه هستند. این قواعد که مبتنی بر واقعیت‌هایی مرکب از قانون، ادله و اوضاع و احوال خاص حاکم بر پرونده می‌باشند، قابلیت اعمال در کلیه موضوعات و پرونده‌های قضایی اعم از مدنی و کیفری را دارند و کارکرد اصلی آن، این است که فراهم‌کننده زمینه تحقق شفافیت و انضباط در دادرسی است. بر اساس مفهوم برابری در نتیجه، در یک محاکمه مبتنی بر اصل قانونی بودن دادرسی و با فرض رعایت برابری در وسیله و قواعد، قضاوت منصفانه زمانی حاصل می‌شود که دادرسی‌های مشابه منجر به نتایج برابر گردد و مهم‌ترین کارکرد آن این است که باعث بازداشتن دادگاه‌ها از اتخاذ تصمیم‌ها و صدور آرای مغایر با پیش‌بینی جامعه نوعی

حقوقی از نتیجه وقایع پرونده می‌گردد؛ با وجود این، رعایت اصل برابری آیینی به معنای کنار گذاشتن تفکر و تلاش دادرسی در کشف حقیقت و ماشینی کردن نظام دادرسی با وارد کردن برنامه از پیش تعیین شده نیست. با وصف مراتب مذکور، نحوه اعمال برابری آیینی در دادرسی‌های کیفری و مدنی به یک کیفیت نیست؛ بنابراین در مقام عمل و حسب مورد با همکاری متقابل دادرسی و قانون‌گذار، قواعد ناظر بر برابری آیینی در سه شکل یادشده در راستای اهداف تعیین شده آنها ظهور و بروز می‌یابند.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی
کتاب‌ها

- آشوری، محمد. آیین دادرسی کیفری، دوره ۲ جلدی. چاپ ۲۱. تهران: انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتاب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۹۸.
- استفانی، گاستون، ژرژ لوسور و برنار بولوک. آیین دادرسی کیفری، ترجمه حسن دادبان. جلد اول. چاپ اول. تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۷۷.
- السان، مصطفی. اصول دادرسی منصفانه. رساله دکتری. تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۷.
- پوراستاد، مجید. اصول و قواعد آیین دادرسی مدنی فراملی. چاپ سوم. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، ۱۳۸۷.
- پوراستاد، مجید. نقش دادرسی مدنی در تحصیل دلیل و کشف حقیقت. چاپ دوم. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، ۱۳۹۱.
- خدابخشی، عبدالله. تمایز بنیادین حقوق کیفری و مدنی. چاپ سوم. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، ۱۳۹۸.
- غمامی، مجید و حسن محسنی. اصول دادرسی فراملی. چاپ اول. تهران: انتشارات میزان، ۱۳۸۶.
- محسنی، حسن. اداره جریان دادرسی مدنی بر پایه همکاری و در چهارچوب اصول دادرسی. چاپ اول. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۹.
- محقق حلی، جعفر بن حسن. شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام. جلد ۴. چاپ سوم. قم: انتشارات بنیاد معارف اسلامی، ۱۳۸۵.
- معاونت آموزش و تحقیقات قوه قضائیه. رویه قضایی ایران در ارتباط با دادگاه حقوقی. جلد اول. چاپ دوم. تهران: انتشارات جنگل، ۱۳۸۸.
- مقالات
- آشوری، محمد و جعفر موحدی. «طریقت یا موضوعیت داشتن روش دادرسی، مطالعه تطبیقی در فقه امامیه، حقوق اروپایی و حقوق موضوعه». پژوهش حقوق کیفری، ۵، ۱۶ (۱۳۹۵)، ۹۵-۱۱۵. Doi/10.22054:jclr2016.6760.
- السان، مصطفی و نصیبه محمودی. «مطالعه تطبیقی اصل تغییرناپذیری دعوی حقوقی در حقوق ایران و آمریکا». مطالعات تطبیقی، ۹، ۲ (۱۳۹۷)، ۴۷۳-۴۹۱. Doi/10.22059:JCL2018.245146.63357.
- پوراستاد، مجید و مهسا کریمی. «اصل تناسب در دادرسی مدنی». تحقیقات حقوق تطبیقی ایران و بین‌الملل، ۱۰، ۳۵ (۱۳۹۶)، ۵۹-۸۷.
- سلیمی، عبدالحکیم. «پراگماتیسم و پیامدهای حقوقی آن». معرفت، ۱۹، ۷ (۱۳۸۹)، ۳۱-۴۲.
- شایگان، اسماعیل. «اصل لزوم ارائه تمامی جهات قانون دعوا در رویه قضای فرانسه». مطالعات آرای قضایی، ۵، ۱۶ (۱۳۹۵)، ۱۱۳-۱۲۱.
- صابر، محمود. «معیارها و تضمین‌های دادرسی عادلانه در مرحله تحقیقات مقدماتی». پژوهش‌های حقوق تطبیقی، ۱۳، ۴ (۱۳۸۸)، ۱۴۳-۱۷۵.
- قنوتی، جلیل و اسلام مدنی. «اخلاق و دادرسی عادلانه در پرتو قابلیت پیش‌بینی قواعد دادرسی». پژوهش‌های اخلاقی، ۸، ۳۱ (۱۳۹۷)، ۱۵۹-۱۸۳.

- غمامی، مجید و حسن محسنی. «پیرامون برخی نوآوری‌ها و نقاط ضعف اصول آیین دادرسی مدنی فراملی». *مطالعات حقوق خصوصی*، ۴۳، ۲ (۱۳۹۲)، ۳۹-۵۸.
Doi/10.22059:jlq2013.35269.
- گسن، رمون و شهرام ابراهیمی. «ملاحظه‌هایی درباره هدف آیین دادرسی کیفری». *حقوقی دادگستری*، ۷۰، ۵۶-۵۷ (۱۳۸۵)، ۳۳۳-۳۴۸.
https://doi.org/10.22106/rlj2006.11486.
- محسنی، حسن. «نقص اعمال آیین دادرسی مدنی در حقوق فرانسه». *حقوق تطبیقی*، ۶، ۲ (۱۳۹۴)، ۷۹۳-۸۰۸.
Doi/10.22059: jcl2015.55789.
- محسنی، حسن. «عدالت آیینی: پژوهشی پیرامون نظریه‌ای دادرسی عادلانه». *مطالعات حقوق خصوصی*، ۳۸، ۱ (۱۳۸۷)، ۲۸۵-۳۱۹.
- محسنی، حسن. «نظام‌های دادرسی مدنی». *مطالعات حقوق خصوصی*، ۳۷، ۱۰ (۱۳۸۶)، ۸۱-۱۱۵.
- محسنی، حسن. «مفهوم اصول دادرسی و نقش تفسیری آنها و چگونگی تمیز این اصول از تشریفات دادرسی». *مجله کانون وکلا*، ۱۹۳ (۱۳۸۵)، ۹۹-۱۳۲.
- محسنی، حسن. «نقص شکلی و ماهوی در دادرسی مدنی». *پژوهش حقوق خصوصی*، ۲، ۸ (۱۳۹۳)، ۱۳۹-۱۵۹.
- مرادی، قاسم. «اصول حاکم بر دادرسی عادلانه». *جستارهای حقوق عمومی*، ۲، ۴ (۱۳۹۷)، ۳۱-۴۵.
- میرزایی، اقبال علی. «ارجاع قانون به قانون دیگر و دشواری‌های ناشی از آن». *دیدگاه‌های حقوقی قضایی*، ۶۵ (۱۳۹۳)، ۱۲۳-۱۵۶.
- هرمزی، خیرالله. «توصیف قانون واقعیات و اهمیت آن در دادرسی». *مجله پژوهش حقوق و سیاست*، ۱۹، ۲۸ (۱۳۸۹)، ۳۷۹-۴۰۲.
- هرمزی، خیرالله، حسنعلی مؤذن‌زادگان و سیدحجت علوی. «ماهیت و آثار طرح دعوی مدنی در محاکم کیفری». *پژوهش حقوق کیفری*، ۶، ۲۲ (۱۳۹۷)، ۲۸۵-۳۲۰.
https://doi.org/10.22054/jclr2018.27527.1540.

(ب) منابع انگلیسی

- Kotlán, Pavel. "Relationship of Criminal Proceedings to Civil Litigation, Insolvency and Tax Proceedings", *DANUBE*, 11, 2(2020), 141-155. <https://doi.org/10.2478/danb-2020-0008>
- Meyn, Ion. "The Haves of Procedure". *William & Mary Law Review*, 60, 5(2019), 1765-1825. <https://scholarship.law.wm.edu/wmlr/vol60/iss5/4>
- Meyn, Ion. "The Unbearable Lightness of Criminal Procedure". *American Journal of Criminal Law*, 42, 1(2013), 39-88. <https://repository.law.wisc.edu/s/uwlaw/media/39471>
- Meyn, Ion. "Why Civil and Criminal Procedure Are So Different: A Forgotten History", *Fordham Law Review*, 86, 2(2017), 697-736. Available at: <https://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol86/iss2/14>
- Rubenstein, William B. "The Concept of Equality in Civil Procedure". *Cardozo Law Review*, 23, 5(2002), 1865-1915. <https://billrubenstein.com/wp-content/uploads/2019/08/Concept-of-Equality.pdf>
- Seymour, Jillaine. "Justice and the representative parties rule: an overriding interest?".

This Page Intentionally Left Blank